

AZ ŐSHAZÁTÓL A KÁRPÁTOKIG – A LELETEKTŐL A VISELETEKIG

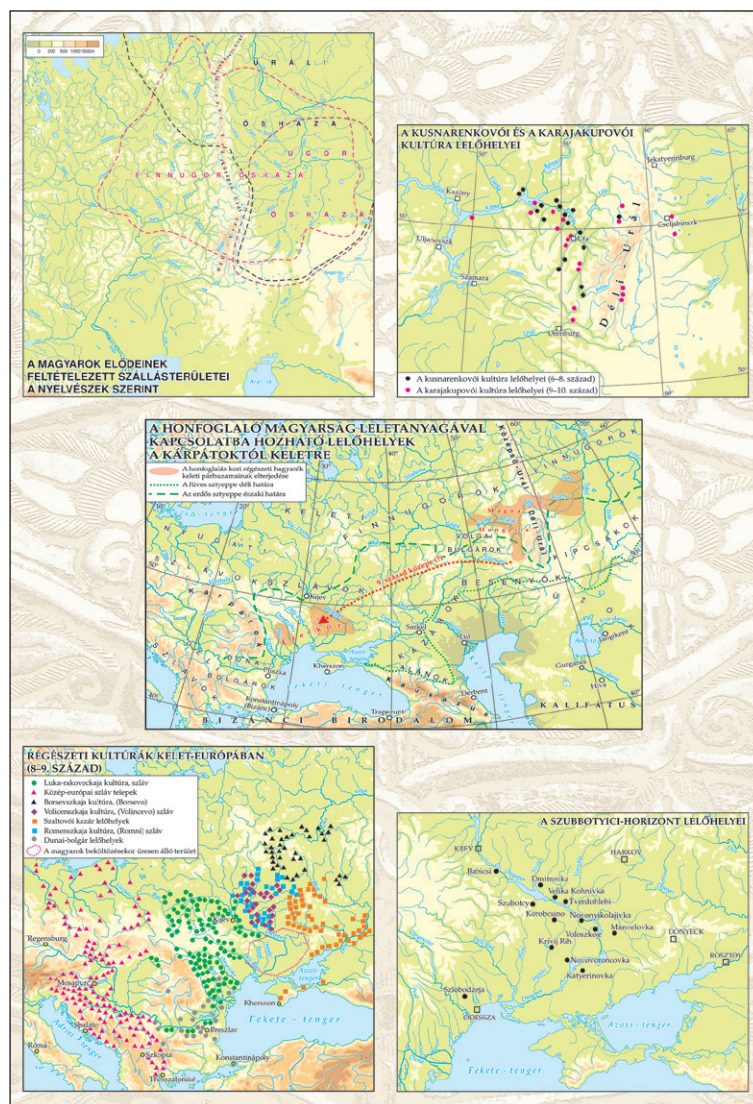
Vándor poszterkiállítás a magyar őstörténet és honfoglaláskor régészeti kutatásának újabb eredményeiről

(A kutatás és a cikk a MÓT 28.317/2012 keretében készült)

BOLDOG ZOLTÁN – PETKES ZSOLT – SUDÁR BALÁZS – TÜRK ATTILA

Az alábbi dolgozat az MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoportjának kutatási eredményeit mutatja be, melyeket az elmúlt években a korai magyar történelem területén elért. Az eredményeket egy poszterkiállítás keretében mutattuk be, melynek anyaga az alábbiakban olvasható. A munka első felében azokat a Kelet-Európai lelőhelyeket vesszük számba, ahol mai ismereteink szerint elődeinkhez köthető leletek kerültek elő, s amelyek egyúttal kijelölik azt a teret, ahol őstörténetünk egyes fejezetei lejátszódhattak az Uráltól keletre fekvő Uelgitől a Dnyeszter menti Szlobodzejáig. A második részben a régészeti leletek egyik legkézenfekvőbb „felhasználási módjával” ismerkedünk: azt próbáljuk áttekinteni, hogy mit is viselhettek, hogyan nézhettek ki őseink, illetve szomszédaik, amikor új lakóhelyükre megérkeztek.

A MAGYARSÁG KIALAKULÁSA ÉS VÁNDORLÁSA

A magyar nép története, mint minden más népé is, a távoli múltba vész. A korai időszakot számos tudományág segítségével próbáljuk megismerni, ezek eredményei azonban gyakran nehezen egyeztethetőek. A régészeti nyomok az Uráltól keletre eső területek felé mutatnak. Az első, nagy valószínűséggel elődeinkhez köthető régészeti kultúrák – a kusunrenkovói és a karajakupovói (Kr. u. 6–10. század) – emlékei a Közép- és a Dél-Urál térségében kerültek elő. A magyarok egy része valószínűleg a 9. század derekán költözött innen nyugatra, a történeti forrásokban említett besenyő támadás azonban egyelőre régészetileg nem bizonyítható.

Kelet-Európában az írott kútfők több magyar szállásterületet is említenek, amelyek közül azonban régészeti szempontból csak Etlköznek maradt nyoma: a Szubbotyici-horizont lelőhelyei a Dnyeper középső folyása mellett a 9. század közepén jelentek meg, akkor, amikor a magyarok a történeti forrásokban is feltűnnek.

Elődeink hagyatéka a Kárpát-medencében az újabb kutatások szerint szórványosan már Kr. u. 860–870-től felbukkan. Maga a honfoglalás egy hosszabb folyamat lehetett a 800-as évek legvégén, a megtelepedést pedig a pozsonyi csata (907) tette véglegessé.

AZ URÁLTÓL KELETRE: SZINYEGLAZOVO (OROSZORSZÁG)

A dél-uráli térség egyik magyar szempontból kiemelkedő – a késő kuszarenkovói-karajakupovói horizonthoz tartozó – kora középkori lelőhelye a mai Cseljabinszk déli részén, a Szinyeglazovó-tó partján került elő. Az első leletek 1908-ban láttak napvilágot, sajnos dokumentálatlanul, s csak a második világháború után közölték őket. 1959-ben újabb sírokat találtak a helyi szilikátüzem építéskor, melyeket V. Sz. Sztokolosz tárt fel. A legjelentősebb leletek egy mára sajnos elveszett palmettás díszítésű ezüsttál és egy zöld színű, medalionos selyemszövet voltak. Csak 2009-ben derült ki, hogy további két, számunkra különösen érdekes sír is előkerült az ásások során. Az aranyozott, palmettadíszes lószerszámveretek a honfoglalás kori Kárpát-medencei leletek stílusával mutatnak nagyfokú hasonlóságot, míg az S-alakú oldalpálcával ellátott zabla, a hurkos fülű kengyel és a csontcsat, valamint a vas hevedercsat formai szempontból a Minuszinszki-medence és az Altaj-vidék 8–10. századi hagyatékával mutat kapcsolatot.

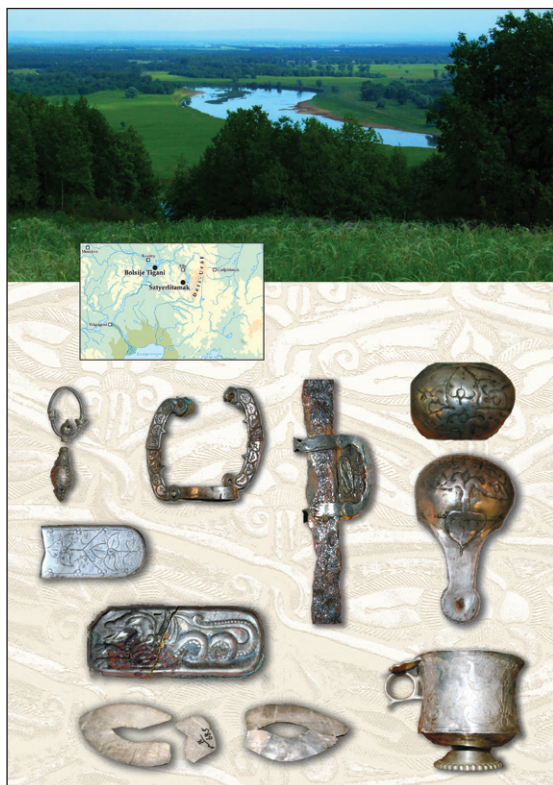

AZ URÁLTÓL KELETRE: UJELGI (OROSZORSZÁG)

A Cseljabinszk közelében lévő Ujelgi-tó mellett, fémkeresős leletek nyomán, Szergej G. Botalov 2010 óta rendszeresen vezet ásásokat. A lelőhely jelentőségét felismerve 2013-tól kezdve magyar szakemberek is bekapcsolódtak a munkába: az Orosz-Magyar Uráli Régészeti Expedícióban hazánkat a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszéke és a MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoportja képviseli. Eddig 3000 m² területen tucatnyi kurgán és harminc sír került feltárára.

Emberi megtelepedéssel a 8–13. században számolhatunk itt. Az elhunytakat kurgánok alá, azok betöltésébe, illetve a kurgánok közötti területeken egyszerű aknasírokba temették. Hamvasztásos sírok, valamint lócsontokat és faszenet tartalmazó ún. áldozati gödrök is előkerültek. Az ujelgi leletek számos távolabbi térséggel mutatnak kapcsolatot. Megjelennek itt például a Káma völgyére jellemző medvealakos csatok, álgranulációs fülbevalók és bimetál csiholók. Az Altaj-hegység vidékéhez köthetőek az öv- és lószerszámveretek, de vannak itt a déli tajgai erdőövezet leleteivel rokonítható kerámiák, illetve a kazak sztyeppéről ismert, az ún. bajszos kurgánokhoz köthető jellegzetes kerámialeletek is.

Magyar szempontból a rozettás lószerszámveretek, illetve a palmettás és hálós szerkesztésű növényi mintás ezüsttárgyak érdemelnek kiemelt figyelmet.

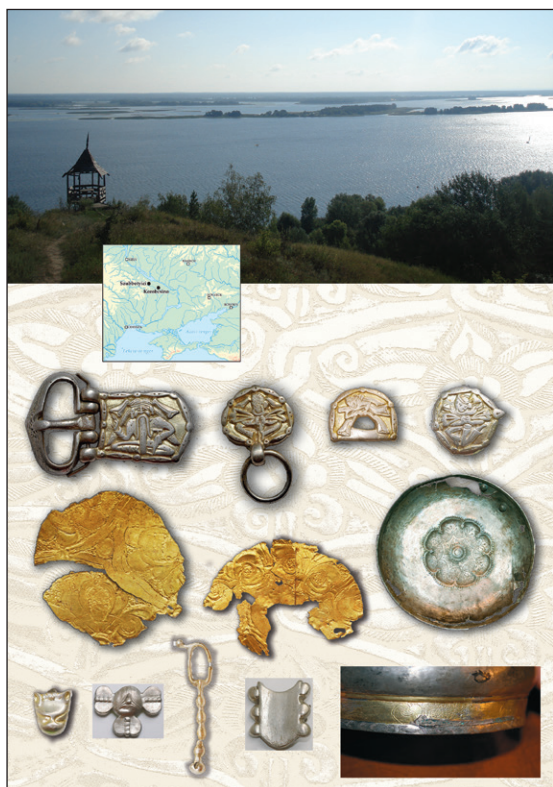
A MAGYAROK ELŐDEI AZ URÁLTÓL NYUGATRA

Az Urál nyugati felén a kusnarenkovói (Kr. u. 6–8. század) és a karajakupovói (Kr. u. 8–10. század) régészeti műveltség egykori népségében már az 1970-es évek óta a magyarok elődeit sejtí a kutatás.

Baskíria területén a korszak legismertebb lelőhelye a sztyerlitamaki temető, amely a Bjelaja folyó jobb partján fekszik. 1947–1949-ben egy gyárépítés során kerültek elő az első sírok, de leletmentésre csak 1950–1951-ben került sor. Eredetileg kurgán alatti temetkezésekről lehetett szó, többnyire Ny–K tájolású sírokkal. A leletanyagból az ezüstdíszek, az ékszerek és egy peremén díszített ezüstcsésze emelhető ki. A lelőhely keltezésében nagy szerepet játszanak az arab Abbászida-dinasztia tagjai által kibocsátott dirhemek.

A korai magyar történelem régészeti kutatásának egyik legismertebb, emblemikus lelőhelye az oroszországi Tatarsztán területén, Bolsije Tyigani település határában került elő 1973-ban. A temetőben részleges lovastemetkezéseket, aranyozott ezüstvereteket, valamint jellegzetes uráli kerámiákat tártak fel. E temető a kusnarenkovói leletkör legnyugatabbi lelőhelye, melyet a földrajzi elkülönülés mellett a bolgár jellegű leletek

nagy aránya is jellemez. A lelőhely 1980-as években feltárt kései, 10. századi része alapján ma már egyértelmű, hogy a keleten maradt magyarok egyik közösségének sírmezője lehetett itt.

ETELKÖZ: SZUBOTCY, KOROBCSINO (UKRAJNA)

A Dnyeper folyó középső folyásánál, a mai Szubotcy falu határában az 1980-as években olyan leletek kerültek elő, amelyek a honfoglaló magyarok elődeivel hozhatók kapcsolatba. Azóta számos hasonló lelőhely vált ismertté a térségben, melyeket összefoglaló néven – a szakirodalomban elterjedt korábbi orosz megnevezés alapján – Szubbotyici-horizontnak nevezzük. A régészeti és a történeti források egybecsengése alapján e területet a magyarok etelközi szállásterületével azonosíthatjuk. Nagyon fontos, hogy a leletek egyszerre mutatnak kapcsolatot a Volga és a Dél-Urál, valamint a Kárpát-medence 9. század végi-10. századi leleteivel.

Kiemelkedő az a veretes öv, amelyet összesen huszonhárom darab, öntéssel készült aranyozott ezüstveret díszített. A magas szintű ötvösmunka csúcsa a csat, melyen egy törökülésben ábrázolt, hosszú szakállú aggastyán látható.

A Szubbotyici-lelethorizont másik kiemelkedő lelőhelye Korobcsino település határából ismert, ahol egyetlen, ám gazdag melléklettel rendelkező férfisír került elő. A fémleletek közül kiemelendő az a két aranyozott ezüsttál, amelyeken a növényi

motívumok háttérét poncolással díszítették. A sírban egy nagyobb méretű aranylemezt is találtak, amely feltehetően halotti maszk lehetett. A fegyver- és lószerszámleletek közül figyelmet érdemel a szablya aranyozott, hálós szerkesztésű növényi mintákkal díszített, palmattás koptatója. A leletanyagot egy Volga-vidékről származókorsó egészíti ki.

A DNYESZTER PARTJÁN: SZLOBODZEJA (DNYESZTER-MENTI MOLDÁV KÖZTÁRSASÁG)

Az etelközi megtelepedéssel összefüggésbe hozható Szubbotyici-horizont mai ismereteink szerint a 9. század második felére keltezhető. Habár Etelköz nyugati határát hagyományosan az Al-Dunánál szokás meghúzni, ezt egyelőre régészeti leletek nem erősítik meg, ráadásul az I. Bolgár Cársághoz köthető 9. századi telepleletek jóval északra, a mai Moldávia középső területéig feltűnnek. A legnyugatibb ismert, biztosan az etelközi csoportba sorolható lelőhely a Dnyeszter folyó völgyében fekszik: Szlobodzeja.

1994-ben a település mellett egy bronzkori kurgán betöltésébe másodlagosan beásott, Ny–K-i tájolású középkori sírokat találtak. A huszonhat feltárt temetkezés a Szubbotyici-horizont jellegzetességein túl volgai, szláv és bizánci eredetű mellékleteket is rejtett. Magyar szempontból a lábhoz tett részleges lótemetkezés, az ívelt talpú vaskengyelek és az aranyozott ezüstveretek különösen érdekesek.

HOGYAN ISMERHETŐ MEG ELŐDEINK VISELETE?

Elődeink viseletének ábrázolása során a tudományos igény a 19. század végén ébredt fel, akkor, amikor a közép-ázsiai nomádok élete ismertebbé vált, a hazai régészeti emlékek pedig kézzelfogható támpontokat kínáltak. Azóta is ezen az úton járunk: a néprajzi anyagot és a régészeti leleteket fogjuk a lehető legjobban valla-tóra. Magyarországon e szellemben először Móra Ferenc kezdeményezésére készültek képek, igazi áttörést azonban a honfoglalók mindennapjaival, tárgykultúrájával szenvedélyesen foglalkozó, ám egyúttal képzőművész végzettséggel is bíró László Gyula munkássága jelentett. A minden lehetséges csatornán – a szakmunkáktól a dia-filmekig – közzétett ábrázolásai máig meghatározóak.

A Kárpát-medence éghajlati viszonyai között a hajdan-volt pompás ruhákból nem sok maradt meg: elsősorban a fém ruhadíszek, valamint néhány selyem- és bőrdarab. Ne becsüljük le őket, sok mindent elárulnak ezek is: a veretek helyzete a sírban a ruha szabására, az öv viselésének mód-jára vagy a csizma hosszára utalhat, az anyagmaradványok

pedig a kézművesség minőségéről vagy éppen a kereskedelmi kapcsolatokról vallanak. A máshol, szerencsés-bb körülmények között épen fennmaradt korabeli ruhadarabok és művészeti alkotások ismeretében ezen információkból is viszonylag jó képet kaphatunk elődeink viseletéről.

ALAPANYAGOK: TEXTIL, BŐR, NEMEZ

A Kárpát-medence éghajlati és talajtani viszonyai között a 10–11. századi régészeti hagyatéknak mindössze elenyészően kis hányadát teszik ki a szervesanyag-maradványok, amelyek többnyire kis méretűek és rossz állapotúak, többségük fémmellékleteken vagy azok közelségében maradt meg. Mindennek ellenére rendkívül becses emlékek, elődeink életének egy alig ismert szegletébe engednek bepillantást.

Textilek

A honfoglalás korából alig néhány cérna- és szövetmaradványt ismerünk. Előbbiek döntő többsége lenből készült sodrott fonál, de van néhány sodratlan selyemcérna is. A szövetmaradványok alapanyagukat tekintve két nagy csoportra oszthatóak: a növényi rostokból (len, kender) és az állati eredetű selyemből szőtt textilekre. A legjelentősebb a fonyódi lelet, amely egy selyemből készült, jól szabott kaftán maradványa.

Bőrök

A bőr kiváló tulajdonságai miatt (erős, rugalmas, jó hőszigetelő, kopásálló és megfelelő kikészítéssel vízállóvá tehető) régóta kedvelt ruhaalapanyag, elődeink is használták. A fennmaradt töredékek egy csoportja bizonyíthatóan ruházathoz tartozott, ezek közül a legismertebbek a Sárbogárd-Tringer tanyai temető 33. sírjából származó ruha, öv és tarsoly bőrmaradványai.

Nemez

A nemez könnyű, kiválóan díszíthető és színezhető alapanyag, amely a pusztai pásztornépek életéből máig kitörölhetetlen. Készítése során a szőrszálak nedvesség és nyomás hatására összegabalyodnak, erős, szabható, varrható anyaggá állnak össze. Minden bizonnyal használták eleink is, sajnos régészeti nyoma nem maradt.

SÜVEGEK, SAPKÁK, KENDŐK, FÁTYLAK

A fejfedők mindig jelentéssel bírtak: az értő szem megállapíthatta a ruhadarab viselőjének hovatartozását, családi állapotát, életkorát. Gyakran – de nem feltétlenül – a két nem is különféle fejfedőket viselt. A honfoglalók esetében minderről nagyon keveset tudunk. A nők nagy valószínűséggel pártára emlékeztető fejékeket hordtak, amelyeket a leggazdagabbak aranyozott ezüstveretekkel díszítettek. Egyes sírokból apró gyöngyök sokasága került elő, amelyek talán finom anyagú kendőkbe voltak beleszőve. (A kendők értékes és megbecsült ajándéknak számítottak.) Mindemellett a nők valószínűleg süvegeket és sapkákat is viseltek.

A férfiak fejfedőiről sem tudunk sokat. Egyetlen erre utaló emlékünkhöz a rendkívül szépen kialakított beregszászi süvegcsúcs, amely azonban valószínűleg nem volt jellemző elődeink viseletére, és ritka példányként skandináv-rus hatásra készülhetett. Ezzel együtt aligha kétséges, hogy a honfoglalás kori férfiak is viselték a sztyeppén általános prémes vagy kendővel turbánszerűen körbetekert süvegeket és különféle sapkákat, amelyeket a korabeli – nem magyarokról készült – ábrázolásokról ismerünk.

ALSÓNEMŰ: INGEK ÉS NADRÁGOK

A magyarok által viselt ingekről elsősorban a nők esetében vannak ismereteink. Egyrészt tudjuk, hogy alsóruhának finoman szőtt len- vagy kendervásznat használtak. Az ingeket többféle nyakkivágással készítették, voltak elől hasított, de vállon záródó típusok is.

A női ingek nyakrészét – gyakran még a közrendűek esetében is – veret sorokkal díszítették, amelyeket bőr- vagy textilszalagra erősítettek rá, majd ezeket varrták magára az ingre olyan módon, hogy a díszített nyakrész a felsőruhából kilátszó lehetett. Néhány sírlelet arra utal, hogy állógalléros ingek is léteztek, s ezeket ugyanúgy veretekkel díszítették. Magyar női sírban megfigyeltek már gyöngyökkel (három gyöngysorral) hímzett inget is. Valószínűleg az ingeket az alapanyagától eltérő szegélycsíkokkal és rátétekkel is ékesítették.

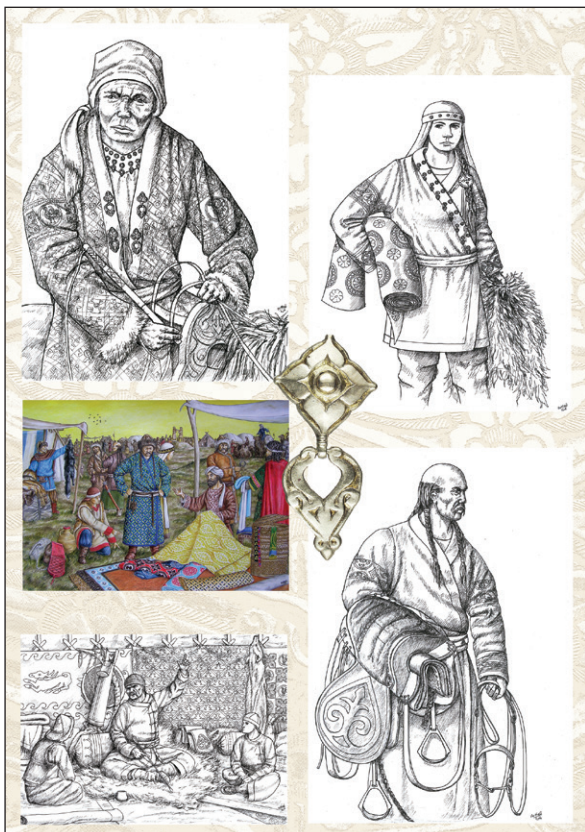
Nadrágra utaló hazai leletünk nincsen, de feltehetőleg ebben sem tért el őseink viselete a sztyeppei népektől: a nomádoknál szokásos módon a nők és a férfiak is nadrágot hordhattak. A kaukázusi ruhaleletek között akad például rövid, nagyjából térdig érő vászon (alsó)nadrág, amelyet korbca fűzött madzaggal, szíjjal kötöttek meg. A felül hordott nadrágok mindig hosszú szárúak voltak.

A FELSŐRUHÁZAT: KAFTÁNOK

A lovas népek körében a férfiak, a nők és a gyermekek is kaftánt – mai fogalmaink szerint kabátot – viseltek felsőruha gyanánt, melynek vékonyabb és vastagabb változatai is léteztek, de akár többet is magukra ölthettek belőle. E ruhadarabot a célszerűség, a lovaglás szükségszerűsége határozta meg. A legjobb példányok selyemből készültek, nem is annyira az anyag szépsége, hanem könnyűsége és jó hőszigetelő tulajdonságai miatt. Honfoglaló őseink esetében maga az anyag nagyon ritkán maradt meg, akkor is csupán tenyérnyi darabokban, de a leírások gyakran megemlékeznek róla.

Bár a kaftán használata mindenhol azonos volt, mégis különféle megoldások jöttek létre. Elődeink esetében ezekre a gombok és – a női darabok esetében – az anyagra erősített aranyozott ezüstveretek utalnak. Léteztek középen záródó példányok, melyeknek két összeérő szegélyét ruhaveretek ékesítették. Más esetekben a két szárnyat részútosan egymásra hajtották, a szegély tehát ferde volt. A harmadik típusba azok a kaftánok tartoztak, amelyeknek a szárnyait függőlegesre szabták, de a jobb szárnyat egészen a bal vállig áthajtották, viselőjének mellkasát

tehát két réteg fedte. Végül ismert egy nálunk ritkán megfigyelhető megoldás is, melynél a kaftán közepén, gombsorral záródott, a sokkal későbbi magyar huszármantékhoz hasonlóan.

AZ ÖV ÉS TARTOZÉKAI

A nomád öltözék rendkívül fontos eleme volt az öv, amely gyakorlati szerepe mellett díszítésével és tartozékaival együtt viselője rangját is kifejezte. A honfoglalás kori magyar férfiak legdíszesebb viseleti tárgya volt ez, a nők öveit sokkal kevésbé díszítették. Elképzelhető az is, hogy több övet – vagy övként funkcionáló viseleti elemet – hordtak egykor: egyet a kaftán rögzítésére, egyet pedig a használati tárgyak felkötése végett, valószínűleg ez utóbbit díszítették.

Egy általános magyar övveretkészlet – alkalmanként több tucat veret – összesen négyféle elemből állt: a csatból, a vízszintes és a függőleges tájolású veretből és a szíjvégből. Ezekhez járulhattak esetleg a mellékszíjak kisebb veretei és szíjvégei. Az öv egy másodlagos, belső szíjjal záródott, amely előtt elvezették a veretekkel díszített főszíjat, majd a végét bal oldalon az övön átbújtatva hosszan lelógatták.

Az övre számos használati tárgy kerülhetett, például a tűzkésztség – acélsiholó, kova, tapló – tárolására szolgáló tarsoly, a vaskés, a fegyverek és esetleg a tál vagy csésze.

A LÁBBELIK

Honfoglaló eleink lábbelijeit régen elporladtak a Kárpát-medence éghajlati körülményei között, mégis jó néhány dolgot tudunk róluk, mivel a gazdagabbak ezeket is veretekkel díszítették. Ezek a veretek nemcsak elődeink ízléséről, hanem például a csizma szabásáról is tanúskodnak, amely valószínűleg kerek, és nem felkunkorodó orrú lehetett. A szár valószínűleg legalább lábszárközépig felért, a kerek talpú magyar kengyelek pedig arról árulkodnak, hogy elődeink lábbelijének a talpa viszonylag puha lehetett. E lábbeli szintén férfiaknak és nőknek közös, a lovaglás miatt szükségszerű viselete volt. A csizmákban – néprajzi és történeti példák alapján – esetleg nemez „talpbetéteket” vagy harisnyákat is használhattak. Sőt, télen a bőrcsizmára akár nemezcsizma is került – erről a 10. századi arab utazó, Ibn Fadlán is megemlékezett –, amelyet az alföldi magyar néphagyományban botosnak neveztek.

A köznépek – a kézműveseknek, halászoknak vagy földművelőknek – nem volt szüksége csizmára: valószínűleg más vidékek lakóihoz hasonlóan cipőt vagy bocskort viseltek.

HONFOGLALÓ MAGYAR LOVAS ÍJÁSZ, 9–10. SZÁZAD

A középkori lovas nomádok – köztük a honfoglaló magyarok – legjellemzőbb fegyvere a reflexíj volt. Mind a kortársak, mind a késői utókor számára a lovas íjász alakja testesítette meg a keleti lovas harcost, akinek a harcmodora egyszerre volt különös és félelmetes. Az egykori nomád harcosok az íj mesterfokú használatát, valamint a ló és lovas tökéletes összhangját állandó – egy életen át tartó – gyakorlással érték el, amit népük nemzedékek hosszú során összegyűlt tapasztalata segített.

A képen látható harcos lovának sügyelőjére ezüstpénzek, kantárjára ezüstlemezek vannak felvarrva, nyerge faragással díszített. A férfi kaftánja bizánci selyemből való, övének szablya lóg, íjászfelszerelése teljes. A rajz fém- és csonttárgyainak ábrázolása hazai régészeti leletek, a ruhák pedig egy bizánci kézirat képei és kora középkori keleti ruhamaradványok alapján készült.

NOMÁD LOVASOK LÁNDZSAHARCA, 8. SZÁZAD

A keleti lovas harcosok csatában számos egyéb fegyverük mellett rövid kopjákat is használták, mellyel egyfajta lovas „lándzsavívás” formájában is tudtak küzdeni. A rajz korabeli leletek mellett közép-ázsiai freskók, altaji nomád sziklarajzok, türk sírszobrok és iráni ezüsttálak harcosábrázolásai alapján készült.

MAGYAR PÁNCÉLOS LOVAS ÉS LOVAS ÍJÁSZ, 12. SZÁZAD

Az államalapítás után a magyar hadseregben is megjelent a nyugati, lovagi módon felszerelt nehézlovasság. A 12. századi Európában csak a lovagot tekintették professzionális katonának, és a páncélos nehézlovasság számított a legerősebb csapatnemnek. A lovag felkészülése már gyermekkortól elkezdődött és állandó gyakorlást igényelt. A nehéz lándzsával és kétélű karddal harcoló lovagok közelharcban szinte megállíthatatlanok voltak, és erős (bár igen drága) páncélzatuk és nagy pajzsuk miatt nehéz volt őket legyőzni.

Az Árpád-kori magyar hadsereg nagy része viszont könnyebb fegyverzetű lovasokból állt, akik még sokáig az íjat használták fő fegyverként. Fegyverzetük kisebb költsége sem volt mellékes tényező: I. Kálmán király törvényei szerint két páncélos felszerelésének költsége azonos volt öt páncélozatlan lovaséval. A rajz 12. századi kéziratok képei és freskók alapján készült.

BIZÁNCI GYALOGOS KATONA, 11–12. SZÁZAD

A korszakban Délkelet-Európában a Bizánci Birodalom haderejének volt a legjobb gyalogsága. A jól felszerelt, képzett tisztek által vezetett nehézgyalogság sorain sok roham megtört, így csatában általában ők alkották a sereg központi, „helytálló” részét. A rajzon látható felszerelés 11–12. századi, bizánci harcos szenteket ábrázoló freskók és domborművek alapján készült.